

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 5, 2020

ФРАГМЕНТИ ОТ СПЕЦИАЛНИТЕ КНИЖОВНО-
ДОКУМЕНТАЛНИ КОЛЕКЦИИ В РЕГИОНАЛЕН
ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ „АКАД. ЙОРДАН ИВАНОВ“ –
КЮСТЕНДИЛ

ВАЛЕРИЯ БОРИСОВА ДИМИТРОВА

Анотация. Настоящото изследване попада в контекста на специалните книжовно-документални колекции в избрани регионални исторически музеи в Република България. Целта е да установи наличието, съхранението и социализацията на тези колекции в Регионален исторически музей „Акад. Йордан Иванов“, гр. Кюстендил.

Резултатът показва наличие на специални книжовно-документални колекции, от началото на XIX в., част от фонд „Възраждане“, отпечатани в Белград, Крагуевац, Будапеща, Виена и Лайпциг. В музея се съхранява и първата част от смятаня за изгубен ръкопис на видния фолклорист и деец на Българското възраждане Ефрем Каранов „Васил Солунски – възпоменания от живота на един учител преди 1878 г“.

Ключови думи: специални книжовно-документални колекции; Регионален исторически музей „Ефрем Каранов“ – Кюстендил.

FRAGMENTS FROM THE SPECIAL BOOK AND DOCUMENTARY
COLLECTIONS IN THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
„ACADEMICIAN JORDAN IVANOV“ IN KUSTENDIL

Valeriya Borisova Dimitrova

Abstract. This study gets in the general context of the special collections of books and documentary in select regional museums of history in the Republic of Bulgaria. The aim of the study is the establishing of the existence of such collections, their preservations and socialization in the Regional Museum of History “Academician Jordan Ivanov” in the town of Kustendil.

The result of the study shows the availability of special collections of book and documentary heritage from the beginning of XIX century, a part of the Fund „The National Revival“, which

were printed in Belgrade, Kragujevac, Budapest, Vienna and Leipzig. In the museum one can find the first part of the manuscript, considered to be missing, “Vasil of Thessaloniki – reminiscences of a life of a teacher before 1878”, which was written by the well-known ethnographer and figure of the National Revival Efrek Karanov.

Keywords: special collections; book and documentary heritage; Regional Museum of History “Efrek Karanov” – Kustendil.

КЮСТЕНДИЛ – ДРЕВЕН И МЛАД

Древна Пауталия

Историческите изследвания сочат, че 3000 г. пр. Хр. (края на бронзовата епоха) източната половина на Балканския полуостров е била населена с тракийски племена – пеони¹, агриани², дентелети³ (Иванов, 1906, с. 1–2⁴). През 506 г. пр. Хр., след завладяване от персийците на голям дял тракийски земи тук са преселени и др. които са от тракийско потекло, а по времето на Александър и Филип Македонски (IV в. пр.Хр.) цяла Пеония е присъединена към Македония. По време на римското владичество на Балканския полуостров (168–148 г. пр.Хр.), Пеония е част от римската провинция Македония и тогава градът е наречен Пауталия. За пръв път името на древния град **Пауталия** се среща върху т.нар. автономни⁵ монети, през I в. сл.Хр. Върху лицевата им част обикновено се изобразява някое божество, например главата на Асклепий (Ескулап – бог на медицината), а на обратната страна, змия, знак за целебни извори, с името на града Пауталия. До момента, науката не може да определи точното значение на името Пауталия, но тъй като още от средните векове, поради многото си топли лечебни минерални извори, градът носи и името Баня, се приема, че това е неговото значение. По времето на император Улпий Траян (97–117 сл.Хр.) градът е застроен с множество сгради, храмове, бани и водопроводи и започва да се нарича **Улпия Пауталия** на негово име, а по-късно по времето

¹ Пеоните са изчезнала преди края на античността племенна група от тракийски или от трако-илирийски произход, по-късно елинизирани.

² Тракийско племе, населяващо горното течение на река Струма и територията на Пернишката котловина.

³ Тракийско племе, населявало земите по средното течение на река Струма, днешните Кюстендилско и Дупнишко поле и планините западно от тях. Най-ранното сведение за тях се намира в съчинението „Филипика“ на старогръцкия историк Теопомп, което показва че към края на 40-те години на IV век пр.Хр. племето е съседно на агрианите.

⁴ Екземпляр от първото издание е дарен специално на музея през 1964 г. от Георги Владимиров Георгиев.

⁵ Автономни монети са били сечени от отделни градове, които се ползвали със свободно вътрешно управление или като васали и съюзници на Римската империя са имали право да сечат собствени монети без образа на императора или управителя на областта. Според някои изследователи кюстендилските монети се отнасят към I в. сл.Хр.

на император Марк Аврелий (160–180 г. сл.Хр.), който продължава облагородяването и украсяването на града, той е известен като **Аврелиева Пауталия** (Иванов, 1906, с. 7–10). Благодарение на минералните извори в града и двамата императори са се излекували от хронични кожни проблеми и в знак на благодарност те изграждат най-голямата балнеолечебница на Балканите, след тази в Пелопонес и храм-паметника на Асклепий, чийто руини могат да се видят и сега в Кюстендил. Благодарение на настъпилния траен мир през II–III в. сл. Хр., както и на развитието на рударството и процъфтяващото земеделие, Пауталия се превръща в красив град. От там минава големият римски път, който съединява Македония и Дунава. След Миланския едикт⁶ от 313 г.⁷ Пауталия става епископски център, а нейната градска територия – диоцез⁸ на Пауталийската епископия. През IV в. вследствие на нападения на варварски племена е изградена крепостта на хълма Хисарлъка, преустроена по време на византийския император Юстиниан I (527–565 г.), тя преживява Първата и Втората българска държава и е срината от османските завоеватели през XV век.

Средновековен Велбъжд

След началото на VII в., четири века името на града не се среща никъде⁹. Едва след приемане на християнството и падането на българската държава под византийско владичество се споменава неговото славянско име – **Велбъжд** (XI в.) (Иванов, 1906, с. 40–41). За града и района от това време почти няма писмени сведения. По време на Втората българска държава Велбъжд се радва на голям икономически разцвет, благодарение на богатите рудни находища – главно за добиване на цветни метали и желязо в планината Осогово. Кога точно е било променено името на Велбъжд не може да се каже, но към средата на XIV в. в Югозападна България се формира ново държавно образувание (княжество) с център Велбъжд, начело с фамилията на Деяновци (Драгаши). Дори и след появата на османските нашественици и завземането на по-голямата част от Балканския полуостров, то продължава да живее като васално с големи права, докато през XV в. попада под властта на османските завоеватели и образува големия Кюстендилския санджак¹⁰ от Витоша до Белашица и от Вардар до Струма.

⁶ Нормативен акт, възникнал в римското право.

⁷ Едикт от двамата августи Лициний и Константин I Велики от град Медиолан с който християнството се провъзгласява за равнопоставено на другите религии. Традиционно едиктът се приема за край на Диоклециановите гонения срещу християните

⁸ Термин от древногръцки произход, с който за първи път в Римската империя се означават териториални единици, субект на административна подялба.

⁹ Последен споменава името Пауталия император Константин Багренородни (905–959 г.).

¹⁰ Санджак – основната административно-териториална единица в Османската империя.

Османско владичество

Името **Кюстендил** в превод от турски означава Константинова земя. В периода XVI–XVII в., във времето на османското владичество, започва неговият упадък и за столетия напред той се превръща в провинциален град с ориенталски облик и турско население, тъй като българите били принудени да се изселят в околните села, както и няколко еврейски къщи. Няколко пъти градът за кратко е освобождаван от християнски войски. По време на Голямата турска война¹¹ (XVII в.) австрийците правят опит да превземат и Кюстендил, като по този начин разгромят отрупаните в този район турски войски. В епохата на Възраждането, с нарастване броя на християнското българско население, градът постепенно започва да се развива. През 30-те години на XIX в. оттук минава френският геолог Ами Буе, който описва Кюстендил като многолюден град с 5000–6000 жители българи и мюсюлмани. Има доста джамии, една часовникова кула и голям брой дюкяни, като преобладават оръжейниците и ковачниците и няколко бани с минерална вода (Френски пътеписи за Балканите, XIX век, 1981, с. 401–402). Според свидетелства на посетили града през 1859 г. американски мисионери, той наброява около 15 хиляди жители, половината турци, а останалите българи (Шашко и др., 2001, с. 35–36). Като голям турски център Кюстендил е и средище на книжовна дейност (с. 292). Дори и сега в някои от запазените джамии се съхраняват около 1000 тома турски книги повечето средновековни ръкописи, между които богослужебни книги, литературни творби и исторически съчинения.

Нова история

След Освобождението Кюстендил се превръща в един от значимите градски центрове на Югозападна България. През 1909 г. е свързан с железопътна линия със София. Понастоящем е важен шосеен възел на пътя София – Скопие и железопътна гара по линията София – Перник – Гюешево. През него минава паневропейският транспортен коридор 8 (Вльора – Тирана – Скопие – София – Бургас – Азия). В началото на XX в. Кюстендил вече е провинциален промишлен и търговски център с развита лека и хранително-вкусова промишленост и овощарство. Градът се утвърждава и като голям курорт, благодарение на минералните си извори.

¹¹ Конфликт между Османската империя и някои европейски страни, обединени в Свещена лига. Войната завършва със стратегическа победа на европейските християнски сили над Османската империя.

НАЧАЛО И РАЗВИТИЕ НА МУЗЕЙНОТО ДЕЛО. РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ „АКАД. ЙОРДАН ИВАНОВ“

Началото на музейното дело в Кюстендил е поставено в средата на XIX в. (Дебочички, 2018). Тогава са направени първите опити за проучване миналото на града и околностите му, като се събират и съхраняват археологически и етнографски материали от различни възрожденски дейци като Георги Друмохарски¹², Петър Любенов¹³, Ефрем Каранов¹⁴, Стоян Заимов¹⁵, Зиновий Поппетров¹⁶, Георги Колушки¹⁷ и Михаил Георгиев-Македонски¹⁸. На 3 ноември 1897 г. към Педагогическото училище в Кюстендил се открива първата музейна сбирка в града, утвърдена с предписание № 17323 от 1 декември същата година на Министерство на просвещението (Радонов, 1978, с. 154). Това е първия в Югозападна България и третия в страната *училищен музей*, след тези на Априловската гимназия в Габрово и на Старозагорското мъжко трикласно училище. Музеят към Читалище „Братство“ (1908 г.), е вторият музей в града, с амбициозна програма да се основе нов окръжен музей с раздели читалищно дело, домашен бит, жилище и покъщнина, поминък, носия, съобщения и търговия, история и археология, география, животни и минерали (РИМ Кн, инв. № 41, л. 10–11; Милушева, 1990, с. 143). В началото на XX в. интересът на кюстендилското гражданство към миналото на Кюстендил и региона е засилен от археологическите разкопки, проведени от Йордан Иванов, със съдействието на Софийското археологическо дружество и Кюстендилската община (БАН, ф.116к, оп.1, а.е. 63, л. 9). През 1906 г. излиза известният негов труд „Северна Македония“, в която той е отделил значително място на историята на Кюстендил и региона от най-дълбока древност до края на XIX в. В резултата на археологическите разкопки за периода 1908–1909 г. и 1911–1912 г. са проучени редица архитектурни комплекси на хълма „Хисарлъка“. Развитието на музея в периода 1912–1918 г. е затруднено от двете балкански войни и особено през Първата световна война. В юбилейния сборник на читалище „Братство“ по случай неговата 50 годишнина е дадено подробно описание

¹² Георги Ангелов Друмохарски (1841–1912 г.) е един от най-образованите кюстендилски граждани в края на 60-те години на XIX в. – първи председател на кюстендилското читалище „Братство“, два пъти кмет на града и автор на първото историческо изследване за Кюстендил.

¹³ Български духовник, фолклорист и етнограф.

¹⁴ Български фолклорист, историк и преводач, революционер, академик на Българската академия на науките.

¹⁵ Български революционер, апостол на Априлското въстание, просветен деец, общественик и писател.

¹⁶ Български възрожденски духовник, просветен деец и революционер, архимандрит.

¹⁷ Химик и икономист.

¹⁸ Възрожденски деец.

на музея с неговите най-ценни експонати (1923, с. 20–27). На 3 май 1932 г. е публикувано обявление на читалище „Братство“ за изкупуване на 13 вида старини – „металически, каменни, стъклени, костени, глинени, дървени, монети, оръжия и въоръжение, живопис, църковни принадлежности, книги, гравюри, шевници, бродерии, стари музикални инструменти, облекло, разни съдове (утвар) и др.“ (РИМ Кн, инв. № 490, оп. 1, а.е. 2.) Тогава са направени и първите стъпки за създаване на художествен отдел (картинна галерия). С писмо от 28 април 1932 г. читалище „Братство“ се обръща към Владимир Димитров-Майстора и др. кюстендилски художници и членове на дружеството на художниците от Югозападна България: „да приемете и нарисувате една картина по Ваш избор и желание, или по даден от читалището сюжет, която ще се постави в салона на музея за вечни времена.“ (РИМ Кн, инв. № 490, оп. 1, а.е. 2.) Свои картини на музея даряват Стоян Венев, Драган Лозенски и Асен Василиев. През 1932–1936 г. са възстановени археологическите проучвания в Кюстендил и околията му, които допринасят за попълване на фонда му с ценни археологически материали. Основните усилия на градското управление и настоятелството на читалището в периода 1938–1944 г. са насочени към реализация на идеята за създаване на градски музей. На 6 август 1944 г. читалищният музей прераства в градски музей с галерия, а от 1960 г. той вече е (окръжен) исторически музей. От 1992 г. носи името на големия учен акад. Йордан Иванов, а през 2000 г. е преобразуван в Регионален исторически музей¹⁹ със седалище гр. Кюстендил, и осъществява дейността си на територията на областите Кюстендил, Перник и Благоевград.

Сбирката от ръкописи на Регионалния исторически музей наброява 20 бр. от различни епохи и книжовни школи, представителни за книжовния живот в България до XIX в., дигитализирани през 2009 г. по проекта „Дигитален архив Българска ръкописна книга“, с ръководител проф. Искра Христова-Шомова. Сред тях има два стари ценни ръкописа (пергаменти) от края на XIII в., които са богослужбени книги и два от XIV в., Четириевангелие и Псалтир с последования от края на XIV в., и евангелие от XVII в. с миниатюри на евангелисти. Има и една тетрадка, която съдържа статистика на населението на град Кюстендил от 1879 г. като жителите на града са описани по махали, семейства и етноси (българи, евреи, цигани и турци). Този ръкопис е поредното свидетелство за разбирателството, в които са живеели техните представители в Кюстендил, както и в много други градове на България тогава и понастоящем.

През 2007 г. е създаден електронен каталог на *старопечатните ценни издания* за периода 1806–1878 г. Съдържа 12 библии от 1759 г. – руски, църковнославянски, 12 псалтира от 1824 г., 5 часослова от 1857 г., 4 Апостола и деяния на апостолите от 1795 г., а също и книги, свързани с обучението по

¹⁹ С ПМС №153 от 28 юли 2000 г.

български език, аритметика, естествена история и география, медицина, преводна, побългарена художествена литература и др.

Сбирката от старопечатни книги е представена от Мария Полимирова през 2017 г. на Седмия международен симпозиум „Пауталия – Велбъжд – Кюстендил“, посветен на 120-та годишнина от създаването на музея в Кюстендил (виж Полимирова, 2019). В нея присъстват първите български възрожденски издания от началото на XIX в., отпечатани в Белград, Крагуевац, Будапеща, Виена и Лайпциг, групирани най-общо в две основни направления: българска възрожденска книжнина и руски богослужебни книги. Българската възрожденска книжнина от периода 1806 до 1878 г. е представена от учебна и религиозно-поучителна литература. В преводната художествена литература фигурират чуждо езиковите речници и специализираните в отделна област учебници, например химия, биология, физика. Учебната литература е представена най-вече с граматика, буквеници, аритметика, числителници и други използвани български учебници, обикновено с автографи на ученици от кюстендилското градско училище от втората половина на XIX в., като например: първата Българска граматика на Неофит Рилски, издадена през 1835 г. в Крагуевац [Инв. № 339; БВК № 5607]; книги с нравствено-поучителен религиозен характер за възпитание на младежите в училищата като Христоития или благонравие на Райно Попович, отпечатана в Будин през 1837 г. [Инв. № 1111; БВК № 6303]; първият печатен вариант на Паисиевата История славянобългарска – Царственикът, издаден през 1844 г. в Будапеща от Христаки Павлович [Инв. № 336; БВК № 5845]. За съжаление това е само част от него (32 налични листа), към която е пришита част от евангелие – откъс от Евангелие на Йоан за второ възкресение на различни езици [Инв. № 514]. Запазената част от Царственика съдържа текст за светите братя Кирил и Методий. В тази връзка трябва да отбележим, че за пръв път празникът на светите братя Кирил и Методий се празнува като всенароден в Кюстендил на 11 май през 1867 г. и честването е организирано от тогавашния главен учител – Михаил Буботинов (Иванов, 1908, с. 375; Дебочички, 1991, с. 158). През 1861 г. в с. Търново (днешна Крива паланка, Република Северна Македония) кюстендилецът Георги Друмохарски открива стар пергаментен ръкопис „Слово Кирила Философа“ (виж Друмохарски, 1900). Ръкописът става известен като трети търновски препис на „Солунската легенда“ (Иванов, 1906, с. 63–65; 1908, с. 281–283; Балан, 1934, с. 108–122). Най-ранната руска книга в сбирката от руски богослужебни книги е от времето на Петър Велики – Псалтир, отпечатан в Москва през 1719 г. [Инв. № 467].

Към редките издания, съхранявани в музея е едно специално издание на Новия завет, отпечатано в Санкт Петербург през 1877 г. Книгата е малък джобен формат, размер 12,5/8,5 см и е издадена с конкретна цел и предназначение – раздавана е по време на Руско-турската война (1977–1978 г.) на ранените

руски войници на Рождество Христово. Това става ясно от специално отпечатан и залепен на предния форзацен лист със съответния обяснителен текст на руски език и датата – 25 декември 1877 г. [Инв. № 621] [Обр. 20]. Молитвеник [ОИМКнВ инв. № 117], джобен размер 13.5/10 см, започва от стр. 101 и завършва на стр. 696. Съдържа свещени песни. Богато илюстрирано издание е Киево-Печорски Молитвослов от 1843 г., малък формат с кожена подвързия и форзаци от ръчно оцветена хартия [Инв. № 815]. Книгата съдържа молитви, акатисти, канони и кратък месецослов, има 16 гравюри на цял лист и 11 по-малки с размери 5x5 см., поместени в текста.

В настоящето изложение често се позовавахме на една основополагаща за българската история научна монография – „Северна Македония. Исторически издирвания“ (1906), чийто автор е роденият в Кюстендил историк Йордан Иванов, и чието име носи музея. Трябва да отбележим също наличието на екземпляр от това първо издание, дарен специално на музея през 1964 г. от Георги Владимиров Георгиев. На първата страница, преди заглавието има печат „Harvard University Library Jan 6 1961“.

Един от големите дарители на музея е Йордан Захариев (Керемидарска, 2002, с. 9–11). Роден е през 1877 г. в с. Босилеград, Кюстендилска каза²⁰. Основно образование завършва в Босилеград, гимназия в Кюстендил, а през 1901 г. специалността география и педагогика в Софийския университет. Проучва Кюстендилския край в продължение на повече от половин век. Активен културен деятел в Кюстендил, уредник на музея, председател на настоятелството при читалище „Братство“. Дългогодишен учител, географ, етнограф, фолклорист, диалектолог, чл.кор. на БАН от 1937. Умира през 1965 г.

Музеят съхранява уникално по обем дарение на лични вещи, документи, ръкописи, трудовете и личната му библиотека. Техният брой е толкова голям (инвентарната книга съдържа 2551 инвентарни единици), че те са обособени в отделен личен фонд, като малка част от тях са инвентирани в раздел „Нова история“. Уникална част от дарението са много оригинални стъклени плаки (негативи) и снимки (позитиви) с автор Й. Захариев (Джонев, 2017, предг., с. 9-16). Стъклените негативи са инвентирани във фотоархива на музея като отделна специална колекция. В тях са запечатани отделни лица или групи от хора, носии, моменти на обичаи или обреди; отделно окръжаващата среда – релеф (планини, скали, хълмове, равнини), води, годишен сезон, растителност, животински свят, селища (Кюстендилско крайще, с. Слокощица, Каменица, Чипровци, семейни снимки), архитектурни ансамбли и забележителности. Част от тях съдържат отражение на бит, нрави и душевност на една народностна култура, която за съжаление вече не съществува. По повод 140 г. от неговото рождение, за да се популяризира това дарение, което чрез снимковия материал дава и изключителна визуална информация, със значение на

²⁰ Каза в турския език означава административна единица (околия, окръг).

основен исторически извор, през 2017 г. музеят е издал албума „Изследовател с обектив“, който съдържа всичките 709 бр. снимки.

ЕФРЕМ КАРАНОВ – ЖИТЕЙСКА СЪДБА И ДЕЙНОСТ ЗА ПОЛЗУ РОДУ

Текстът на настоящето изследване дава възможност да се запознаем с една макар и малка част от богатото книжовно-документалното наследство на Регионалния исторически музей „Акад. Йордан Иванов“, гр. Кюстендил съхранявано в богатите на движими културни ценности фондове на музея, откроявайки неговото значение като средище на българската история и духовност в западните български земи. Избрали сме като пример първата част от ръкописа на Ефрем Каранов „Васил Солунски – възпоменания от живота на един учител преди 1878 г.“ (непубликуван).

Видният краевед и деец на Българското възраждане Ефрем Каранов е роден на 28 януари 1853 г. в гр. Кратово, Македония, (понастоящем Република Северна Македония) (виж Каранов, , 1991). Сам той казва: „Роден съм от родители: българе... от Кратово (Попов, 1974, с. 224.; запазеният оригинал в ДА Кюстендил, ф. 95 к., оп. 1, а.е. 29, л. 13–17; Каранов, 1979, с. 9). Известен рударски край с богати находища на оловно-сребърна, медна и други руди, в периода от XV–XIX в. той е важен икономически, търговски и културен център, което го прави и значим за времето си културен център. В епохата на Българското възраждане там живее и печата свои книги известният хаджи Йоаким Кърчовски (Ферманджиев, с. 133; Каранов, 1979, с. 67–68).²¹ Създадената просветна традиция се явява важна предпоставка за поддържане на народностния дух на българското население в града (1891 г.), наброяващо около 1740 българи и в Кратовския край (Кънчов, 1970, с. 372). През 1865 г. Ефрем Каранов завършва основното си образование в Кратово, където наред с Куманово и Скопие има най-уредени български училища, а през есента на същата година, заедно с брат си Иван, постъпва в цариградското българско класно училище. Те са издържани от тамошното българско църковно настоятелство и се учат при известни учители като Иван Найденов, дякон Григорий, дякон Симеон (двамата избрани за русенски и варненски владици) (Каранов, 1979, с. 24–60)²². Двамата братя са толкова въодушевени от славното минало на българския народ и особено от личността на кан Крум, че решават да променят фамилното си име на Каранови (Ферманджиев, 1979, с. 137). През 1867 г. Ефрем Каранов заминава да учи в Одеса, във Втора одеска гимназия като стипендиант на българското настоятелство в града. Там се среща с бъдещите български революционери Стефан Стамболов, Георги Измирлиев, Геор-

²¹ Йоаким Кърчовски (1750–1820 г.) български просветен деец.

²² Тук е подробното описание на престоя им в училището и живота в Цариград.

ги Обретенов и др. Познанството и приятелството с тях оказва решаваща роля за оформянето на неговите политически възгледи и по-късното му включване в националноосвободителното движение на останалите под османско владичество Македония и Одринско. След гимназията, той се записва в Новорусийския одески университет, специалност „славянска филология“, но по здравословни причини следващата година се налага да напусне Одеса и да се върне в България (Каранов, 1979, с. 61). По пътя към родния му край Найдено Геров²³ – тогава руски консул в Пловдив го задържа на служба при себе си за около месец (Каранов, 1979, с. 63–64). През 1875 г. той започва работа като главен учител в Щип (Попов, 1974, с. 225 и запазеният оригинал в ДА Кюстендил, ф. 95 к., оп.1, а.е. 29, л. 13–17), където учи на четмо и писмо тамошните българчета, като повдига духа на поробените си братя. През 1876 г. се жени за Ана, дъщеря на Игнат Златков, родом от Кратово, с която отглеждат шест деца. След Освободителната война, поради оставането на родния му край и Македония под османско робство, през 1878 г. се установява в Кюстендил, който тогава е пограничен свободен град. Там преподава български и руски език и оказва силно влияние върху оформянето на личности като Емануил Попдимитров, Йордан Иванов и др. Проявява особени грижи към бедните българчета в тогавашна Македония като през 1887 г. учредява дружество за подпомагане на бедните ученици, което събира средства за помощи, провежда инициативи с благотворителна цел за закупуване на облекла, учебници, лекарства. След неуспеха на Илинденско-Преображенското въстание Каранов и неговите близки оказват системна помощ на бежанците от Македония.

По време на своите обиколки в Северна Македония Е. Каранов става свидетел на масово унищожаване на редки старопечатни български книги в манастирите около Кратово по време на сръбската окупация през 1878 г. и в последващите години. Заедно с други патриотично настроени българи успява да издири и съхрани редица ценни ръкописи, като: Ръкопис от запрещени молитви на поп Нико от Кратово, 1787 г., Сборник на поп Славко от Велес, 42 листа от български църковни книги, един от които от 1515 г. и др., които през 1883 г. и 1895 г. предава в Софийската библиотека.

Ефрем Каранов, заедно с други местни дейци, възстановява през 1891 г. дейността на читалище „Братство“, член е на комисии за театрални представления, за построяване на нова сграда за читалището, работи за откриване на библиотека и читалня към него. През 1907 г. е избран за уредник на читалищния музей, който за няколко десетилетия се превръща във важно звено от културната история на града. Умира през 1927 г.

²³ Български писател, езиковед, фолклорист, общественик и създател на едно от първите класни училища в България.

„Васил Солунски – възпоменания от живота на един учител преди 1878 г.“

Научното наследство на Ефрем Каранов не е особено голямо по обем, но както е известно, значението на научните изследвания не се измерва с тяхното количество. Смята се, че някои от неговите творби са изгубени (Каранов, 1991, с. 19), но за наше удовлетворение в Регионален исторически музей „Акад. Йордан Иванов“, гр. Кюстендил, открихме първата част от един от тях, а именно ръкописа „Васил Солунски – възпоменания от живота на един учител преди 1878 г.“ [ИМКнВ № 28 и 29. Стар инв. № 731а]. Това са записки в тетрадка от 1897 г. за учителя Васил Солунски, работил преди Освобождението в града N, с размери 20/25 см, съдържа 200 стр., без отделна номерация на всяка страница, разделена на части, номерирани с арабски цифри от 1–7, които по наше мнение, според значимостта на съдържанието си, могат да бъдат смятани за отделни глави. Това са: „Града N“, „Черквата в града“, „Училището в града N“, „Inferno“, „Първите години на Василча“, „Обет“ и „До българската черква в Цариград“. Смятаме, че тяхната значимост произтича от описанието до най-малките подробности на всяка от тях, което от своя страна ни дава възможност да видим пълната картина за живота на българите в тогавашните условия.

Не случайно навлязохме в някои подробности от биографията на Ефрем Каранов, тъй като при прочита на този ръкопис те избистрят картината за описанието на кой град всъщност става дума. Авторът говори за града „N“ и в първия момент оставаме с впечатление, че той се намира някъде в земите на Македония, но с навлизането в текста можем с известна сигурност да допуснем, че това всъщност е описание на тогавашния Кюстендил. Също така, това е поредния пример, че през втората половина на XIX в. на Балканите в тогавашните български земи битува патриархалният начин на живот, което от своя страна е важен фактор за запазване на традициите и изконните ценности на тези общности.

Още в самото **начало** авторът ни прави съпричастни към свидетелствата на тогавашната историческа действителност, която освен всичко ни дава и много поводи за национална гордост. Езикът на разказа, който той използва е изпълнен с множество архаични думи, голяма част от които турски, и които му придават една допълнителна колоритност и неподправена свежест, а това от своя страна допринася освен за лекота при възприемане на текста така и създава усещане за едно ведро настроение. Такива са описанията на „конусовидната“ гора, в чийто „източни поли“ градът е разположен, „изрязана с бръчкотини като фустана на жена, за който не е жалена басмата“, и чийто „зашилен връх“ боде облаците; къщите със стаите „джамлии“, които през зимата отдалеко приличат на множество фенери, събрани накуп, подредбата им

с миндерите за сядане и дървените долапи за прибиране на черги и др. неща и, както сам авторът с чувство за хумор, отбелязва „основно за развъждане на мишки“ и т.н.; мъжете с „потурлии“²⁴, жените с широки фустани, а напред челото им виси алтън²⁵, около гърлото – един, три или цял наниз алтъни върху свободно отвореното деколте на ризата, която много пъти е свилена²⁶. По този начин подробното описание на историческата действителност от онази жестока и кървава епоха допълва и нашето познание за онова време и създава повод за много размисъл и лични изводи за всеки, който милее за историята на народа си.

Подчертано е особеното значение на **църковната институция** за тогавашното общество – черквата е центъра, в който се събират всички и където се провеждат общинските и религиозни събрания, беседи и тълкувания между учените „черковници“. Под нея, както и под много от къщите има скривалища, в които се пазят и *различни ръкописни и печатни книжа*, получени като размяна от различни пътешественици и „филолози“ срещу нови черковни книги и одежди. Такова е значението на черквите в поробените земи и особено в епохата на Възраждането, които освен поддръжници на вярата, като част от запазване на националната ни идентичност, и убежища за хората при голяма опасност, те съхраняват и народностната памет.

Другата по важност институция е **училището**. Авторът изрично подчертава, че градът никога не е оставал без училище, а за гръцко такова и дума не може да става. Наред с познанията за българската азбука и вярата в Бог, (под формата на общи молитви), децата са възпитавани в духа на тогавашните етични традиции, включващи отношенията между хората, уважението към възрастните, непримиримостта към завоевателите и незабравата на всичко, що се нарича българско. И макар да изглежда, че процесът на обучение е непълен (според съвременните ни разбирания), той всъщност изпълнява особена възпитателна и социална роля.

Следващата част от ръкописа започва с цитат на латински от произведенията „Ад“ на Данте Алигиери, което от своя страна е и доказателство за високата образованост на автора, който си служи и с латински цитати, а именно: „**Vexilla Regis prodeunt inferni**“²⁷. От любопитната и познавателна гледна точка и на места даже забавно четиво на предишните части тук няма и следа. Текстът е изпълнен с много мъка и болка и дори почеркът на автора, който не е красив, но е лесно четлив се променя. На места цели думи са изкривени, видно е, че самият той отново тежко преживява историческата реалност

²⁴ Потурлия – мъж, който се облича с потури.

²⁵ Алтън – златна турска монета; жълтица.

²⁶ Свилен – копринен.

²⁷ В превод: „Тези знамена са движещите се криле на Луцифер“ виж **Алигиери**, Данте. *Ад*. София: Нар. култура, с. 446.

с описанието на безкрайните страдания на християните, нападани по всяко време, поругаваната им вяра, отнетата воля и желания, причинени от поробителя защото той е роб и ежедневно му оцеляване е въпрос и на шанс. Сравнението на автора с Дантевия „Ад“ си има своята логика и за съжаление и потвърждение.

В края на тази част от ръкописа са изложени онези предпоставки от **семејната среда**, изцяло в духа на християнските ценности и традиции на тогавашното общество, обхващащи всички възможни области на човешката дейност, семейните и обществени отношения и т.н., спомогнали за оформянето на бъдещия учител, тогава дете на 11 години, а годината е 1864. Ценностната система като набор от етични ценности на даден индивид, организация или общество, които служат като стандарт за насочване на човешкото поведение във всички ситуации осигурява вътрешното му знание за това кое е добро, полезно, важно, красиво, желано и т.н. Семейството е онази основна клетка на всяко общество, където се оформя изначално ценностната система на всяко дете благодарение на неговите родители и в това се състои и тяхната голяма отговорност. Детството е времето, когато то се социализира и възприема околния свят, наред с всички негови свободи и ограничения. От своя страна, децата трябва да проявяват обич, послушание, уважение и почит към своите родители и това е основата за изграждане на здрави отношения с близките хора, важна предпоставка за просперитета на обществото като цяло. Родителите на Василчо са бедни, трудолюбиви, почитени и богобоязливи както впрочем са повечето семейства от времето на Възраждането. Решението на бащата за бъдещето на сина му е подчинено на гореизброените ценности и освен всичко трябва да бъде угодно и на Бог. Затова неговият обет е пред иконата на Св. Богородица и кръста, с който той предава чедото си „Богу за народно добро на българската черква „Св. Първомъченик Стефан“ в Цариград. И когато, отново в духа на традициите и християнската етика, преди деня за отпътуване Василчо, заедно с баща си посещава за прошка всички роднини, както и други къщи, дори лозята и градините, виждаме в действие един от ключовите постулати в **християнската етика**. Това е актът на всеопрощението, който се разпростира върху всичко окръжаващо, акт на вътрешно пречистване и смирение, отнасящ се към всичко заобикалящо, познато или непознато. След като са спазени необходимите условия пътуването вече може да започне. На стр. 200 от тетрадката ръкописът прекъсва, което оставя някаква празнина тъй като той ни отвежда в свят колкото жесток поради историческото време на действие, толкова и колоритен и най-важното истински. По наше мнение, тези текстове спокойно могат да послужат като учебник за времето, което отразяват, защото те са автентични, за което допринася и блестящия стил на автора, което от своя страна говори за един високообразован човек.

Трябва да отдадем полагащото се внимание на всички краеведи и изследователи от Кюстендилския край като Георги Друмохарски, Петър Любенов, Ефрем Каранов, Стоян Заимов, Зиновий Поппетров, Йордан Иванов, Георги Колушки, Михаил Георгиев-Македонски и др., оставили ценно писмено наследство, от което можем да научим много допълнителни факти за хора и събития от нашата история. Също да благодарим на музейните специалисти, които през всичките онези и настоящи години са съхранили и продължават да съхраняват тези образци от богатото ни културно и историческо наследство, защото четейки писанията на нашите деди освен, че придобиваме представа за тогавашния живот и морални ценности се разпалва и онова незабравимо чувство, наречено национална гордост.

Във връзка с нашето проучване на ръкописите и старопечатните ценни и редки книги във Фонд „Възраждане“ като част от специалните книжовно-документални колекции на Регионален исторически музей „Акад. Йордан Иванов“, бяха осигурени всички необходими условия при спазване разпоредбите на Наредба № Н-6/2009 г. за формиране и управление на музейните фондове.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В така направеното проучване се очертават три основни изводи, които заслужават внимание. *На първо място*, можем да откروим значението на книжовно-документалното наследство като основен инструмент за реконструкция на историческото минало, не само в тесните граници на събитийната хронология, но и в по-широкия план на социалната атмосфера на предишни епохи, динамиката на обществения живот и индивидуалните съдби. Става дума за особено важен елемент от специалните книжовно-документални колекции на българските музеи, който често пъти по неизвестни за нас причини, е подценяван от изследователите.

На второ място, конкретният фокус върху Регионалния исторически музей „Акад. Йордан Иванов“, град Кюстендил ни отвежда към едно особено специфично поле на проучвания, нерядко засенчено от доминацията и като че ли в известен смисъл от някакво превъзходство на националното над регионалното. Регионалните музеи в Република България имат като една от своите основни задачи да потърсят и установят мястото на съответния регион в общата национална картина. Настоящата статия се стреми да запълни малка част от празнините, свързани с установяването на мястото на град Кюстендил в българската история през призмата на музейната карта на страната.

И на трето място, събраните, проучени и интерпретирани източници ни дават възможност да възсъздадем спецификата на живота в късната фаза на Българското възраждане в разнообразни измерения – антропологическо, културно, политическо. Ръкописът на Ефрем Каранов „Васил Солунски – възпо-

менания от живота на един учител преди 1878 г.“ представлява една особена изходна гледна точка, от която започва своеобразно пътешествие към тогавашния провинциален бит, към вълненията и интересите на неговите жители, към напреженията и взаимодействията в един всъщност географски ключов град (първообраз на град Кюстендил), изложен на различни културни влияния от далечното минало и настояще и оказал се в централната част от панорамата на българското и източноевропейското минало.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- БАН**, ф. 116к, оп. 1, а. е. 63, л. 9. [BAN, f. 116k, op. 1, a. e. 63, l. 9.]
- ДА Кюстендил**, ф. 95 к., оп. 1, а. е. 29, л. 13–17. [DA Kyustendil, f. 95 k., op. 1, a. e. 29, l. 13–17.]
- Дебочички**, Валентин (1991). Просветното дело в Кюстендил през Възраждането. *Известия на Исторически музей Кюстендил*, Т. III, с. 151–175. [Debochichki, Valentin (1991). Prosvetното дело v Kyustendil prez Vazrazhdaneto. *Izvestia na Istoricheski muzey Kyustendil*, Т. III, s. 151–175.]
- Дебочички**, Валентин (2018). Към историята на музейното дело в Кюстендил. Музеят към читалище „Братство“ 1908–1944 г. *Известия на Исторически музей Кюстендил*, Т. XVIII, с. 165–187. [Debochichki, Valentin (2018). Kam istoriyata na muzeyното дело v Kyustendil. Muzeyat kam chitalishte „Bratstvo“ 1908–1944 g. *Izvestia na Istoricheski muzey Kyustendil*, Т. XVIII, s. 165–187.]
- Джонев**, Ангел. *Изследовател с обектив*. Кюстендил: РИМ, 2017. [Dzhonev, Angel. *Izledovatel s obektiv*. Kyustendil: RIM, 2017.]
- Друмохарски**, Георги (1900). *Кюстендил*. Кюстендил: Печ. на Бр. Г. Дюлгерови. [Drumoharski, Georgi (1900). *Kyustendil*. Kyustendil: Pech. na Br. G. Dyulgerovi.]
- Иванов**, Йордан (1906). *Северна Македония. Исторически издирвания, с образци и карти*. София: Хр. Олчев. [Ivanov, Yordan (1906). *Severna Makedonia. Istoricheski izdirvania, s obraztsi i karti*. Sofia: Hr. Olchev.]
- Иванов**, Йордан (1908). *Български старини из Македония*. София: Бълг. книж. д-во. [Ivanov, Yordan (1908). *Balgarski starini iz Makedonia*. Sofia: Balg. knizh. d-vo.]
- Каранов**, Ефрем (1979). *Спомени*. София: ОФ. [Karanov, Efrem (1979). *Spomeni*. Sofia: OF.]
- Каранов**, Ефрем (1991). *Роден съм българин: Избрани съчинения и документи*. София: ОФ. [Karanov, Efrem (1991). *Roden sam balgarin: Izbrani sachinenia i dokumenti*. Sofia: OF.]
- Керемидарска**, Екатерина (2002). Фонд „Йордан Захариев“ при ИМ–Кюстендил. *Известия на Исторически музей Кюстендил*, т. VI, с. 9–11. [Keremidarska, Ekaterina (2002). Fond „Yordan Zahariev“ pri IM–Kyustendil. *Izvestia na Istoricheski muzey Kyustendil*, t. VI, s. 9–11.]
- Кънчов**, Васил (1970). *Избрани произведения*, Т. 1. София: Наука и изкуство. [Kanchov, Vasil (1970). *Izbrani proizvedenia*, Т. 1. Sofia: Nauka i izkustvo.]

- Милушева, В.** (1990). Първи изследователи на миналото на Кюстендил и околностите му. Начални стъпки на музейната институция. *Известия на исторически музей Кюстендил*, Т. II, с. 135–146. [Milusheva, V. (1990). Parvi izsledovateli na minaloto na Kyustendil i okolnostite mu. Nachalni stapki na muzeynata institutsia. *Izvestia na istoricheski muzeu Kyustendil*, Т. II, s. 135–146.]
- Наредба № Н-6 от 11.12.2009 г. за формиране и управление на музейните фондове, Издадена от министъра на културата, обн., ДВ, бр. 2 от 8.01.2010 г.** [онлайн] [последно прегледана на: 20.09.2021]. Достъпна на: http://mc.government.bg/1250_NAREDBA_N6 [Naredba № N-6 от 11.12.2009 г. za formirane i upravlenie na muzeynite fondove, Izdadena ot ministara na kulturata, obn., DV, br 2 ot 8.01.2010 g. [onlayn] [posledno pregledana na: 20.09.2021]. Dostapna na: http://mc.government.bg/1250_NAREDBA_N6.]
- Полимирова, Мария** (2019). Старопечатната колекция на РИМ–Кюстендил. *Известия на Регионалния исторически музей – Кюстендил*, Т. XX. [Polimirova, Maria (2019). Staropechatnata koleksia na RIM–Kyustendil. *Izvestia na Regionalnia istoricheski muzeu – Kyustendil*, Т. XX.]
- Попов, Жеко** (1974). Новооткрит автобиографичен документ за Ефрем Каранов. *Известия на държавните архиви*, № 28, с. 224. [Popov, Zheko (1974). Novootkrit avtobiografichen dokument za Efrem Karanov. *Izvestia na darzhavnite arhivi*, № 28, s. 224.]
- Радонов, Здравко** (1978). За възникване на българските училищни, читалищни и дружествени музеи и музейни сбирки в миналото (1878-1944). *Известия на Българското историческо дружество*, № 31. [Radonov, Zdravko (1978). Za vaznikvane na balgarskite uchilishtni, chitalishtni i druzhestveni muzei i muzeyni sbirki v minaloto (1878-1944). *Izvestia na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo*, № 31.]
- РИМ Кн**, инв. № 41, л. 10–11. [RIM Kn, inv. № 41, l. 10–11.]
- РИМ Кн**, инв. № 490, оп. 1, а. е. 2. [RIM Kn, inv. № 490, op. 1, a. e. 2.]
- Теодоров-Балан, Александър Стоянов** (1934). *Кирил и Методий, Св. 2*. София: Държ. печ. [Teodorov-Balan, Aleksandar Stoyanov (1934). *Kiril i Metodiy, Sv. 2*. Sofia: Darzh. pech.]
- Ферманджиев, Никола** (1979). Към биографията на Ефрем Каранов. *Литературна мисъл*, № 8, с. 137. [Fermanzhiev, Nikola (1979). Kam biografiyata na Efrem Karanov. *Literaturna misal*, № 8, s. 137.]
- Френски пътеписи за Балканите XIX век** (1981). София: Наука и изкуство. [Frenski patepisi za Balkanite XIX vek (1981). Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Шашко, Филип и др. (състав.)** (2001). *Американски пътеписи за България през XIX век*. София: Планета–3. [Shashko, Filip i dr. (sastav.) (2001). *Amerikanski patepisi za Bulgaria prez XIX vek*. Sofia: Planeta–3.]
- Юбилеен сборник на Кюстендилското читалище „Братство“ по случай 50 г. от създаването му** (1923). Кюстендил: Пилев. [Yubileen sbornik na Kyustendilskoto chitalishte „Bratstvo“ po sluchay 50 g. ot sazdavaneto mu (1923). Kyustendil: Pilev.]

ДОПЪЛНИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Василев, Асен** и др. (ред.) (1985). *Енциклопедичен речник Кюстендил А-Я*. София: БАН. [Vasilev, Asen i dr. (red.) (1985). *Entsiklopedichen rechnik Kyustendil A-Ya*. Sofia: BAN.]
- Иширков, Анастас** (1915). *Западните краища на Българската земя: Бележки и материали*. София: Придворна печатница. [Ishirkov, Anastas (1915). *Zapadnite kraishhta na Balgarskata zemya: Belezhki i materiali*. Sofia: Pridvorna pechatnitsa.]
- Лекарски, Иван** (1915). *Кюстендил и неговата околност*, печатница. Кюстендил: Пилев. [Lekarski, Ivan (1915). *Kyustendil i negovata okolnost*, pechatnitsa. Kyustendil: Pilev.]
- Кръстева, Гина** и др. (ред.) (1973). *Кюстендил и Кюстендилско: сборник от статии и изследвания*. София: ОФ. [Krasteva, Gina i dr. (red.) (1973). *Kyustendil i Kyustendilsko: sbornik ot statii i izsledvania*. Sofia: OF.]
- Маганов, Христо** (1997). *Княжеството на Драгаша. Към историята на Източна и Североизточна Македония в доосманската епоха*. София: ГАЛ-ИКО. [Matanov, Hristo (1997). *Knyazhestvoto na Dragashi. Kam istoriyata na Iztochna i Severoiztochna Makedonia v doosmanskata epoha*. Sofia: GAL-IKO.]
- Миков, Васил** (1938). *Стари пътешествия през българските земи, преведени на български език. Архив за поселищни проучвания*, 1, кн. 1. [Mikov, Vasil (1938). *Stari pateshestvia prez balgarskite zemi, prevedeni na balgarski ezik. Arhiv za poselishtni prouchvania*, 1, kn. 1.]